

GEÇİŞ EKONOMİLERİNDE MAL PİYASALARI ETKİNLİĞİ VE İHRACATTA ÜRÜN ÇEŞİTLENDİRİLMESİ

Seymur AĞAZADE*

Öz

İhracatta ürün çeşitlendirmesinin, gelişmekte olan ülkelerin uzun dönemde istikrarlı bir şekilde büyüyebilmelerine katkı sağlaması beklenir. Diğer yandan, ekonomik karar alıcılar çeşitli sektörlerde rekabeti ve piyasaların etkin şekilde çalışmasını sağlamaya yönelik tedbirler almanın ya da reformlar gerçekleştirmenin yanı sıra çeşitli şekillerde ortaya çıkabilen müdahaleci sanayileşme politikaları da izleyebilmektedirler. Bu çalışmada, 19 geçiş ekonomisinin 2006-2015 yıllarına ait mal piyasası etkinlik endeksi ve ihracatta yoğunlaşma endeksi birlikte incelenmiştir. Serpilme diyagramı mal piyasası etkinliği endeksinin yüksek olduğu ülkelerde ihracat yoğunlaşma endeksinin düşük olduğunu işaret etmektedir. Korelasyon analizi de, mal piyasası etkinlik endeksi ve ihracat yoğunlaşma endeksinin düşük düzeyde negatif korelasyona sahip olduğunu göstermektedir.

Anahtar Kelimeler: *Mal Piyasası Etkinlik Endeksi, İhracat Yoğunlaşma Endeksi, Geçiş Ekonomileri.*

GOOD MARKETS EFFICIENCY AND PRODUCT DIVERSIFICATION OF EXPORT IN TRANSITION ECONOMIES

Abstract

Export product diversification is an important issue that can contribute to the long run stable growth of developing countries. On the other hand, economic decision makers are taking measures or realize reforms to ensure competitiveness and more efficient markets in various sectors. But countries also can implement various forms of interventionist industrialization policies. In this study using data for 19 transition economies from 2006 to 2015, good market efficiency index and export concentration index were examined together. The spreading diagram shows that the export concentration index is low in countries where the goods market efficiency index is high. Correlation analysis also indicates that the goods market efficiency index and the export concentration index have a low negative correlation.

Keywords: *Good Market Efficiency Index, Export Concentration Index, Transition Economies.*

GİRİŞ

İhracat çeşitlendirilmesi, özellikle gelişmekte olan ülkeler açısından önem taşımaktadır. Genellikle tarım ürünleri ve maden ihraç eden ya da hammadde ve enerji üreticisi olan birçok ülke, ihracatta özellikle imalat sanayi ağırlığını artırmada sorun yaşamaktadır. Hammadde ve aramalı ihraç edilmesi ile birçok imalat sanayi ürününün yanı sıra bu hammadde ve ara mallarına dayanan ileri aşama ürünlerinin ithal edilmesi ve bu durumun süreklilik arz etmesi ile yaygın şekilde karşılaşılmaktadır. İhracatta ürün çeşitlendirilmesinin gerçekleştirilememesi şeklinde ifade edilebilen bu sorunun aşılamaması, diğer birçok faktörün yanı sıra temelde girişimci faaliyetleri ve piyasaların etkin bir şekilde çalışmasını engelleyen yapısal sorunlarından kaynaklanmaktadır. Tarım ürünü, maden ya da enerji şeklinde az sayıda ürün ihraç etmenin getirdiği sorunlardan biri döviz gelirlerinin bu ürünlerin fiyatlarındaki dalgalanmalara bağlı olmasıdır. Dünya emtia fiyatlarındaki dalgalanmalar, bu ülkelerde

*Doç. Dr., Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi, İİBF, İktisat Bölümü, seymur.agazade@erdogan.edu.tr.

ödemeler dengesi ve dolayısıyla döviz kuru istikrarının ve çoğunlukla da kur sistemi üzerine inşa edilen para politikasının sürdürülebilirliğini belirlemektedir. Rekabetçi olmayan iç piyasa ve mülkiyet haklarına ilişkin çeşitli sorunlar hammadde ve aramalı gibi standart ürünlerin ihracı ile elde edilen kaynakların diğer sahalarda üretken faaliyetlere dönüşmesi önünde bir dizi engele neden olmaktadır.

İhracat çeşitlendirilmesi ürün ve pazar çeşitlendirmesi gibi farklı kavramlarla ifade edilmektedir. Ürün çeşitlendirmesi, yatay ürün çeşitlendirmesi ve dikey ürün çeşitlendirmesi şeklinde olabilir. Yatay ürün çeşitlendirmesi, aynı üretim aşamasında olan ürünlerin ölçeğinin ya da miktarının artırılmasını ifade etmektedir. Dikey ürün çeşitlendirmesi, üretim sürecinin farklı aşamalarındaki ürünlerin ihraç edilmesi şeklinde gerçekleştirilmektedir. İhracatta pazar çeşitlendirmesi ise, dünyanın farklı bölgelerine veya ülkelere ihracatı ifade etmek için kullanılır. İhracatta ürün çeşitlendirilmesi iki temel etkiye sahiptir. Bunlardan ilki, ihracat gelirlerinde sağlanan istikrardan dolayı gelir düzeyi ve ekonomik aktivitede aşırı dalgalanmalar için daha düşük riskin mevcut olmasıdır. Diğeri ise, ihracat gelirlerinin artması ile çeşitlendirmenin istikrarlı büyümeye katkı sağlamasıdır (Wilhelms, 1967: 46).

İhracat çeşitlendirilmesinde artış için öncelikli olarak ülke içinde üretimin bu yönde geliştirilmesi gerekmektedir. Ürün çeşitliliğinin artırılmasının teorik olarak verimlilik, ekonomik büyüme ve ihracat üzerinde pozitif etkiye sahip olduğu beklenmekle birlikte (Grossman ve Helpman, 1989 ve 1991) ekonominin yapısal özelliklerinden kaynaklanan çeşitli sorunlar bu çeşitlendirme için engel teşkil edebilir. Üretimin çeşitlendirilmesinin, temel olarak imalat sanayide daha yaygın olarak gerçekleştirilmesinin mümkün olduğu bilinmektedir. Ülke ekonomisinin tarıma dayanması veya hammadde ve maden tedarikçisi konumunda olması, imalat sanayinin gelişmemiş olması çeşitlendirme önündeki mühim engellerdendir. Diğer yandan, mülkiyete ilişkin sorunları etkin bir şekilde çözen, çalışan bir hukuk sisteminin var olmaması, farklı ürünlerin üretimini yapacak tesis yatırımları için engel teşkil etmektedir (Ağazade, 2016: 755).

Bunun yanı sıra, birçok firma çoğunlukla iç piyasaya yönelik üretim sürecinde, uluslararası piyasalarda rekabet edebileceği etkinlik düzeyinde üretim yapabilmeyi öğrenmekte veya ürünlerinin kalitesini geliştirebilmektedir. Uluslararası piyasalarda rekabet edebilme önemli derecede derinliğe sahip bir iç piyasa gerektirebilir. İç pazarın yetersiz olması firmaların rekabet etme kabiliyetlerini geliştirmeleri için bir engel teşkil etmektedir. Bu şekilde, sınırlı bir piyasa ile karşı karşıya olan firmanın ölçek ekonomilerinden ve dışsal ekonomilerden faydalanma olanağının daha sınırlı olması muhtemeldir. Üretim hacminin düşük olması, firmaların üretim sürecinde, Arrow (1962)'un öne sürdüğü yaparak öğrenme fikrinden dolayı da, etkinlik artışının zayıf veya sınırlı olmasına neden olabilir. Bu bağlamda ve çeşitlendirmenin sanayi ürünlerinde yapılabirliğinin daha yüksek olduğu birlikte düşünüldüğünde, ihracat çeşitlendirilmesi yeterli düzeyde bir iç talebi veya nispeten yüksek bir gelir düzeyini de gerektirmektedir. Krugman da (1980), artan getirilerin varlığında benzer faktör donanımlarına sahip ülkelerin geniş yurtiçi piyasaya sahip oldukları malları ihraç etme eğiliminde

olduklarını göstermiştir (Ağazade, 2016: 755). Belirli bir derinliğe sahip iç piyasadan kast edilen sadece belirli bir nüfus değildir. Günümüz rekabet anlayışı, girişimci firmaların farklı bir talep yaratmalarını veya ürünün farklı bir şekilde sunulmasını gerektirmektedir. Bu nedenle, firmaların faaliyet gösterdikleri endüstrinin veya piyasanın etkin bir şekilde çalışması önem taşımaktadır.

İhracat çeşitlendirmesinin ekonomik büyümeyi destekleyici sonuçlara neden olduğu birçok uygulamalı çalışmada tespit edilmiştir. Örneğin Al-Marhubi (2000), Herzer ve Nowak-Lehmann (2006) ve Aditya ve Acharyya (2013) gibi çalışmalarda, ihracat çeşitlendirilmesinin ekonomik büyümede önemli rol oynadığı yönünde bulgular elde etmişler.

Piyasaların etkin bir şekilde çalışmasının ekonomik büyüme üzerindeki etkisine yönelik ise iktisat teorisinde farklılık gösteren görüşler vardır. Mikro iktisatta piyasaların etkin şekilde çalışması piyasa fiyatının arz ve talebi eşitleyen düzeyde belirlenmesi ve fiyatların marjinal maliyet düzeyine düşmesi ile karakterize edilmektedir ve bu da rekabetçi bir piyasa yapısını gerektirmektedir. Monopol gücünün varlığı ise, piyasa denge miktarının rekabetçi miktardan daha az olmasını ve marjinal maliyetin üzerinde bir fiyat belirleyebilmeyi gerektirmektedir. Rekabetin büyüme üzerindeki etkisine ilişkin Neoklasik teorinin getirdiği bu açıklama rekabetin optimize edici özelliğine vurgu yapmaktadır. Buna göre, rekabetçi piyasa koşulları tüm katılımcılar için etkin sonuçlara neden olmaktadır. Bununla birlikte, rekabetçi firmaların maliyetlerini düşürme ya da etkin yöntemler geliştirme konusunda daha güçlü motivasyonları vardır. Firmalar daha yüksek karlılık oranlarına erişebilmek için kusur oranlarını azaltma, ürün kalitesini artırma, ürünlere yeni özellikler ekleme ya da yeni ürünler geliştirme konusunda daha istekli olurlar. Çünkü ancak bu şekilde rakiplerinin yoğun rekabet baskısından sıyrılabirler. Aynı zamanda, rekabetçi piyasalarda firmaların daha gelişmiş teknolojiler kullanma ya da bunları geliştirme, yüksek beceriye sahip çalışanlar istihdam etme ya da iş eğitimini sağlama ve yaygınlaştırma, diğer girdi tedarikçilerine karşı da ürünlerini geliştirmek için talepkâr şekilde davranma eğilimleri daha yüksek olur. Böylelikle, rekabetçi bir piyasa yapısı aynı zamanda tedarikçilerin ve alıcıların da gelişimine etki edebilir. Neoklasik görüşe göre rekabet düzeyinin yüksek olması, yüksek karları garanti etme ya da rakipleri karşısındaki durumlarını koruma ve iyileştirme adına firmalara üretkenliklerini artırma yönünde motivasyon sağlar. Üretkenlik artışı şeklinde firmaların değer yaratması aynı zamanda tüketiciler açısından da daha iyi sonuçlara neden olur. Bu nedenlerden dolayı Neoklasik teori, etkin piyasaların ekonomik büyümeyi destekleyici nitelikte olduğunu, etkin olmayan piyasaların ise ekonomik büyümeyi olumsuz yönde etkilediğini ima eder.

Mal piyasalarının etkinliğinin büyüme üzerindeki etkisine yönelik Schumpeterci görüşün vardığı sonuçlar ise tamamen farklıdır. Buna göre, üretkenlik artışı veya ekonomik büyümeyi sağlayacak olan yenilik firmalarda ortaya çıkar ve firmalar öncelikli olarak kaynak kısıdı ile karşı karşıyalar. Burada yeniliğin ortaya çıkması maliyetli bir süreç olarak değerlendirilmektedir. Kaynak kısıdı rekabetçi piyasalarda daha yüksektir. Schumpeterci görüşe göre, etkin şekilde çalışan rekabetçi piyasalarda

firmalar üretkenlik artışına yönelik harcamaları finanse etmek için yeterli kaynağa sahip değildir, çünkü rekabet yoğunluğu üretkenlik artışının ortaya çıkarttığı kaynakların ya da değerlerin örneğin alıcılara ya da tedarikçilere aktarılmasına neden olmaktadır. Aksine, monopolistik piyasalarda faaliyet gösteren firmalar ise, üretkenlik artışının ortaya çıkmasına neden olacak faaliyetleri finanse etmek için yeterli düzeyde yüksek karlar elde etmekte. Bu nedenle, rekabetçi piyasalarda faaliyet göstermek veya rekabet yoğunluğu firmalar için önemli bir dezavantaja neden olmaktadır (Schumpeter, 1934: 150-152).

Birçok gelişmekte olan ülkenin, bazı sektörleri kalkınma açısından stratejik veya öncelikli sektör olarak değerlendirmesi ve bunlara yönelik güçlü devlet desteği sağlaması uygulamada sıklıkla karşılaşılmaktadır. Buna ilave olarak birçok ülke, ulusal şampiyonlar şeklinde ifade edilen küresel ekonomide önemli yer tutan özel mülkiyetli firmaların devlet desteği ile yaratılmasını arzulamakta ve buna yönelik uygulamalar giderek yaygınlaşmaktadır. Kalkınma açısından stratejik sektörler yaratma ya da ulusal şampiyonlar çıkarmaya yönelik uygulamalar ekonomik büyüme açısından rekabetçi piyasalara vurgu yapan Neoklasik iktisadi düşünce ile de tezat oluşturmaktadır.

Bu çalışmada daha önce güdümlü ekonomik sistemle yönetilen fakat 1990'lı yıllarda serbest piyasa ekonomisine geçiş yapan ülkelerde mal piyasası etkinliği ve ihracatta çeşitlendirme derecesi verileri birlikte ele alınarak incelenmiştir. Bu inceleme verinin ulaşılabilir olduğu 19 ülke için ve 2006-2015 yılları için yapılmıştır. Bu ülkeler Arnavutluk, Azerbaycan, Bulgaristan, Hırvatistan, Çekya, Estonya, Gürcistan, Macaristan, Kazakistan, Kırgızistan, Letonya, Litvanya, Makedonya, Polonya, Romanya, Rusya Federasyonu, Slovakya, Slovenya ve Ukrayna'dan oluşmaktadır. Çalışmada Dünya Ekonomi Forum'un mal piyasası etkinliği endeksi ile Birleşmiş Milletler Ticaret ve Kalkınma Konferansı'nın (UNCTAD) ihracatta yoğunlaşma endeksleri kullanılmıştır. Takip eden bölümde öncelikle bu iki endeks tanıtılmıştır.

1. MAL PİYASASI ETKİNLİĞİ VE İHRACAT YOĞUNLAŞMA ENDEKSLERİ

Dünya Ekonomik Forumu'nun mal piyasası etkinliği endeksi piyasalarda rekabet yoğunluğunun ya da piyasaya giriş engelini düzeyine ilişkin on altı alt göstergeden oluşmaktadır. Bir kısmı endeks olan bu göstergeler aşağıda verilmiştir:

1. Yerel piyasalarda rekabet yoğunluğu
2. Firmaların piyasa hakimiyet düzeyi
3. Anti monopol politikaların etkinliği
4. Vergilendirme yatırım güdüsüne etkisi
5. Karlar üzerinden toplam vergi oranı
6. Şirket kurmak için gerekli prosedür sayısı
7. Şirket kurmak için gereken gün sayısı
8. Tarım politikalarının maliyetleri

9. Tarife dışı engellerin yaygınlığı
10. Ticaret tarife oranları
11. Yabancı mülkiyetin yaygınlığı
12. Doğrudan yabancı sermaye düzenlemeleri
13. Gümrük prosedürünün getirdiği yük
14. İthalatın GSYH oranı
15. Tüketici odaklılık düzeyi
16. Tüketicinin bilgi ve farkındalık düzeyi

Burada karlar üzerinden toplam vergi oranı, şirket kurmak için gerekli prosedür sayısı, şirket kurmak için gereken gün sayısı, ticaret tarife oranları ve ithalatın GSYH oranı haricinde diğer göstergeler endeks olup 1 ile 7 arasında değişmektedir. Mal piyasası etkinliği endeksi yukarıdaki göstergelerin ağırlıklı ortalaması şeklinde hesaplanmaktadır. Endeks değerinin 1'e yaklaşması ilgili ülkede piyasaların etkinlikten çok uzak olduğunu, 7'ye yaklaşması ise piyasalarda rekabetin güçlü şekilde korunduğunu ifade etmektedir.

Herfindahl Hirschmann endeksi ihracatta ürün çeşitlendirme derecesi için bir gösterge olarak kullanılmaktadır. İhracatta yoğunlaşma endeksi olarak bilinen bu endeks aşağıdaki şekilde hesaplanmaktadır:

$$H = \frac{\sqrt{\sum_{i=1}^n \left(\frac{x_i}{X}\right)^2} - \frac{1}{\sqrt{n}}}{1 - \frac{1}{\sqrt{n}}}$$

Burada x_i malının veya mal grubunun ihracatını, X ülkenin toplam ihracatını ve n ise ihraç edilen ürün sayısını ifade etmektedir. Endeks 0 ile 1 arasında değişir. Endeksin 0'a yakın olması ihracatın çok sayıda mal arasında homojen bir şekilde dağıldığını yani çeşitlendirme derecesinin yüksek olmasını, 1'e yakın olması ise ihracatın birkaç mal üzerinde yoğunlaştığını yani çeşitlendirme derecesinin düşük olmasını ifade etmektedir.

19 geçiş ekonomisine ait mal piyasası etkinliği endeksi ve ihracat yoğunlaşma endeksi 2006 – 2015 yıllarına ait ortalamalar Tablo 1'de verilmiştir. Mal piyasası etkinlik endeksine ait en yüksek ortalama değer 4,8478 ile Estonya'ya aittir. Bunu 4,6171 Çekya takip etmektedir. En düşük değerler ise 3,7672 ve 3,7860 ile sırasıyla Kırgızistan ve Ukrayna'ya aittir. İhracat yoğunlaşma endeksi ortalamalarına ait en yüksek değerler ise Azerbaycan, Kazakistan ve Rusya'ya aittir. Bu değerler sırasıyla 0,8324, 0,6145 ve 0,3599'tur. En düşük ihracat yoğunlaşma endeksi ortalaması ise Polonya ve Letonya'ya aittir. Bunlar sırasıyla 0,0726 ve 0,0883'tür.

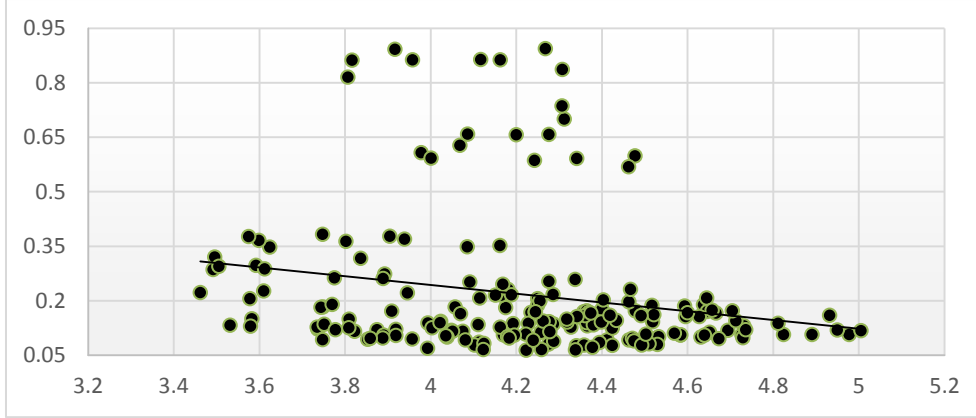
Tablo 1. Ülkelerin Mal Piyasası Etkinliği ve İhracat Yoğunlaşma Endeksleri(2006 – 2015 Ortalamaları)

	Mal Piyasası Etkinliği Endeksi	İhracat Yoğunlaşma Endeksi
Arnavutluk	3,9997	0,2262
Azerbaycan	4,0975	0,8324
Bulgaristan	4,0935	0,1238
Hırvatistan	3,9587	0,1030
Çekya	4,6171	0,1044
Estonya	4,8478	0,1241
Georgia	4,1641	0,2093
Macaristan	4,2740	0,1274
Kazakistan	4,2137	0,6145
Kırgızistan	3,7672	0,2371
Letonya	4,4367	0,0883
Litvanya	4,4006	0,1726
Makedonya	4,1871	0,1903
Poland	4,3419	0,0726
Romanya	4,0744	0,0985
Rusya	3,8279	0,3599
Slovakya	4,4741	0,1667
Slovenya	4,4851	0,1522
Ukrayna	3,7860	0,1311

2. MAL PİYASASI ETKİNLİĞİ VE İHRACAT YOĞUNLAŞMA ENDEKSLERİ ARASINDA KORELASYON

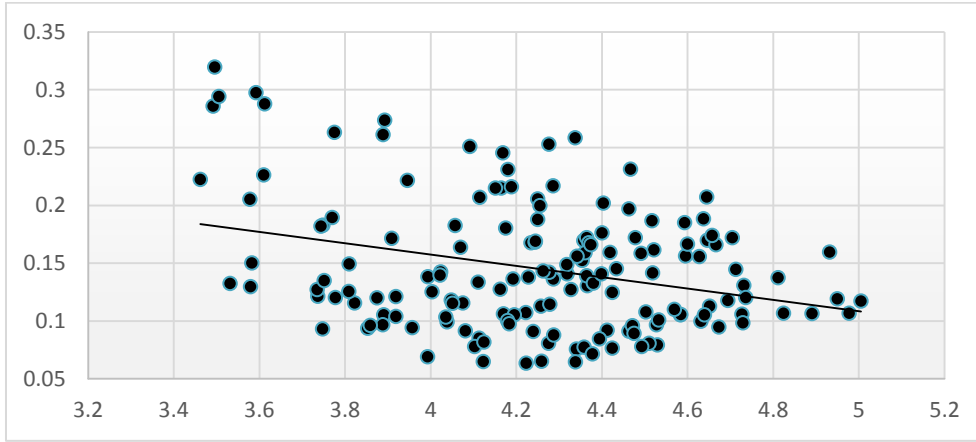
19 geçiş ekonomisinin 2006-2015 yıllarını kapsayan dönem için mal piyasası etkinliği endeksi ve ihracat yoğunlaşma endeksi arasındaki korelasyon incelenmeden önce bunlara ait XY dağılımı ele alınmıştır. Dağılım ve buna ait doğrusal trendGrafik 1’de verilmiştir. Burada dikey ekseninde yoğunlaşma derecesi yatay ekseninde ise mal piyasası etkinlik derecesi gösterilmiştir. 19 ülkeye ait veriler dağılımın negatif bir trende sahip olduğunu göstermektedir. Tablo 1’de ifade edilen ortalamalarda da görüldüğü gibi Azerbaycan, Kazakistan ve Rusya’ya ait ihracat yoğunlaşma endeksleri diğer ülkelere göre hayli yüksektir. Grafikte de bu gözlemler diğer ülkelere ait dağılımdan farklılık göstermektedir. Bu durum dikkate alınarak dağılım bu üç ülke hariçte tutularak 16 geçiş ekonomisi için tekrar çizilmiştir.

Şekil 1. Mal Piyasası Etkinliği ve İhracat Yoğunlaşma Endeksleri İçin XY Dağılımı (19 Ülke)

16 geçiş ekonomisinin 2006-2015 yıllarını kapsayan dönem için mal piyasası etkinliği endeksi ve ihracat yoğunlaşma endeksi için XY dağılımı Grafik 2’de verilmiştir. Bu grafikten de görüldüğü gibi dağılıma ait doğrusal trend çizgisi nispeten daha düşük olmakla birlikte negatif eğime sahiptir. Her iki grafiğin ifade ettiği bu sonuç, yüksek mal piyasası etkinliğine sahip ülkelerin düşük ihracat yoğunlaşma endeksine sahip olmaları anlamına gelmektedir.

Şekil 2. Mal Piyasası Etkinliği ve İhracat Yoğunlaşma Endeksleri İçin XY Dağılımı (16 Ülke)

Tablo 2. Mal Piyasası Etkinliği ve İhracat Yoğunlaşma Endeksleri Arasında Korelasyon

	19 Ülke	16 Ülke
Korelasyon Katsayısı	-0,2140	-0,3066
t – istatistiği	-3,0031	-4,0496
Olasılık Değeri	0,0030	0,0001

Mal piyasası etkinlik endeksi ile ihracat yoğunlaşma endeksi arasında korelasyon analizi sonuçları Tablo 2’de verilmiştir. Korelasyon katsayısı iki değişken arasında nedensellik ilişkisine ilişkin bir bilgiyi ifade etmemekle birlikte bunlar arasında doğrusal bir ilişki olup olmadığına, değişkenlerde meydana gelen değişmelerin birbirini etkileyip etkilemediğine ilişkin bilgi sunmaktadır. 19 ülkenin tamamını kapsayan örnek için bu katsayı -0,2140 bulunmuştur. Katsayı düşük olmakla birlikte buna

ait t – istatistiği bu katsayının anlamlı olduğunu göstermektedir. 16 ülke örneği için ise korelasyon katsayısı daha yüksek bulunmuştur. Bu katsayı $-0,3066$ 'dır. Benzer şekilde t – istatistiği de %1 düzeyinde katsayının anlamlı olduğunu desteklemektedir. Korelasyon analizi 190 ve 160 gözlem için mal piyasası etkinliği endeksi ile ihracat yoğunlaşma endeksinin düşük düzeyde ters yönlerde birlikte hareket ettiğini göstermektedir.

SONUÇ

İhracatta ürün çeşitlendirmesi az gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerin istikrarlı bir şekilde büyümeleri açısından önem taşımaktadır. Diğer yandan, ihracatta ürün çeşitlendirmesinin gerçekleştirilmesi için öncelikli olarak bu ekonomilerin geleneksel görünümünden kurtulmaları, tarım ürünleri, maden ya da enerji tedarikçisi olmaktan, birçok sanayi dalının geliştirildiği ve bu sanayi dallarında dünyanın diğer bölgeleri ile rekabet edebilecek etkinlik düzeyinde üretimin yapıldığı bir yapının oluşturulması gerekmektedir. Bu çalışmada, 19 geçiş ekonomisine ait 2006-2015 yıllarına ait mal piyasası etkinliği endeksi ve ihracat yoğunlaşma endeksi verileri birlikte incelenmiştir. Bu inceleme ayrıca ihracat yoğunlaşma endeksi diğer ülkelere nispeten hayli yüksek olan Azerbaycan, Kazakistan ve Rusya dışarıda bırakılarak 16 geçiş ekonomisi için de yapılmıştır. İki değişkene ait serpilme diyagramı ve eğim çizgisi ihracat yoğunlaşma endeksinin yüksek olduğu ülkelerde mal piyasası etkinlik endeksinin düşük olduğuna işaret etmektedir. Korelasyon analizi sonuçları ise iki değişken arasında negatif yönlü düşük düzeyde ilişki olduğunu göstermektedir. Buna göre 19 ülke örneğinde mal piyasası etkinlik endeksi ve ihracat yoğunlaşma endeksi ters yönlerde %21,40 oranında, 16 ülke örneğinde ise %30,66 oranında birlikte hareket etmekte. Korelasyon analizi mal piyasası etkinliği ve ihracatta ürün çeşitlendirmesi arasında düşük düzeyde ilişki olduğunu göstermektedir. Bu nedenle 1990'lı yıllarda güdümlü ekonomiden serbest piyasa ekonomisine geçiş yapan bu ülkelerin ihracatta çeşitlendirmenin sağlanabilmesi için piyasalarda rekabetin korunması ve geliştirilmesine yönelik girişimciliğin önündeki politik ve bürokratik mekanizmanın işleyişinden kaynaklanan engelleri kaldırılmaları, üretken faaliyetleri özendirerek rekabetçi piyasa yapısını güçlendirmeleri ve bunun daha etkin şekilde çalışmasını sağlamak için formel ve enformel kurumlara ilişkin yapısal dönüşüm reformlarını sürdürmeleri gerekmektedir.

KAYNAKÇA

Ağazade, Seymur (2016) “Eski Sovyet Cumhuriyetlerinde İhracat Çeşitlendirmesinin Ekonomik Büyümeye Etkisi”, *14. Uluslararası Türk Dünyası Sosyal Bilimler Kongresi Bildiriler Kitabı*, s.754-761, Gostivar – Makedonya.

Aditya, Anwasha, Rajat Acharyya (2013) “Export Diversification, Composition, and Economic Growth: Evidence from Cross-country Analysis”, *The Journal of International Trade & Economic Development*, 22(7), s.959-992.

Al-Marhubi, Fahim(2000) “Export Diversification and Growth: An Empirical Investigation”, *Applied Economics Letters*, 7(9), s.559-562.

Arrow, Kenneth J. (1962) “The Economic Implications of Learning by Doing”, *The Review of Economic Studies*, 29(3), s.155-173.

Grossman, Gene M., Elhanan Helpman (1989), “Product Development and International Trade”, *Journal of Political Economy*, 97(6), 1261-1283.

Grossman, Gene M., Elhanan Helpman (1991) “Quality Ladders in the Theory of Growth”, *The Review of Economic Studies*, 58(1), s.43-61.

Herzer, Dierk, Felicitas Nowak-Lehmann D. (2006) “What Does Export Diversification do for Growth? An Econometric Analysis”, *Applied Economics*, 38(15), 1825-1838.

Krugman, Paul (1980) “Scale Economies, Product Differentiation, and the Pattern of Trade”, *The American Economic Review*, 70(5), s.950-959.

Schumpeter, Joseph A. (1934) *The Theory of Economic Development: An Inquiry Into Profits, Capital, Credit, Interest, and the Business Cycle*, Cambridge: Harvard University Press, MA.

Wilhelms, Christian. (1967) “Export Diversification in Latin America”, *Intereconomics*, 2(2), s.46-48.